

“RUSTAMXON” DOSTONIDA PAREMALARNING QO‘LLANILISHI**Xamdamova Xanifaxon Shukurillayevna**

JizPI

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Rustamxon” dostonida qo‘llanilgan bir qancha paremalarning tahlili, maqol, matal, aforizm tizimidagi paremiologik birliklarning semantik xususiyatiga ko‘ra tasniflanishi borasida so‘z boradi. Bundan tashqari maqolada dostonlar tilida qo‘llanilgan paremalardagi variantlilik masalasida bir qancha professor olimlarning tahlil va fikrlari bilan tanishishingiz mumkin.

Kalit so‘zlar: “Rustamxon” dostoni, parema, lingvopoetik xususiyat, semantik xususiyat, O‘TPL, paremalardagi variantlilik.

Xalqimizning o‘tmishidan hikoya qiluvchi dostonlarning jamiyat va millat tarixidagi o‘rnini belgilashga, ko‘p jildlik namunalarini tayyorlash va nashr etishga, ularning ilmiy va badiiy-estetik qimmatini yoritishga muhim masalalardan biri sifatida qaralmoqda. Natijada, dostonlar tilidagi lingvomadaniy birliklarning badiiy-estetik tabiati va lingvopoetik xususiyatlarini aniqlashga oid tadqiqotlar olib borilmoqda. Shuningdek, xalqlarning yashash hududi va sharoiti, turmush tarzi, mental xususiyatlari, milliy xarakter kabi tushunchalarni tahlil qilish, og‘zaki manbalardagi madaniyat ifodalovchi belgilarni ajratish, ijtimoiy munosabatlar, xalqlar orasidagi muloqot ko‘rinishlari hamda muomalaning axloqiy-madaniy me‘yorlarini atroflicha tahlil qilish hozirgi tilshunosligimizning asosiy vazifalaridan sanaladi.

PBning xalq orasida keng qamrovda tarqalishi va qo‘llanilishi “Rustamxon” dostonida ayrim juz‘iy o‘zgarishlarga uchragan holda ishtirok etishiga sabab bo‘lgan. Buni dostonidagi epik qahramonlardan Rustamning Oftoboyga “*Mard yo‘lbars izidan burilmaydi*” paremasi orqali murojaatida qo‘llanilganligida kuzatamiz: *Shunda ham Rustam: - «Mard yo‘lbars izidan burilmaydi», degan gap bor, ajdahar damiga tortadi, meni yutadi deb vahm qilmayman; qayishmay ajdaharning yo‘lini aytgin, - dedi*” (399). Mazkur dostonning yana bir o‘rnida boshqa epik qahramonlardan Tog‘ayning ajdahor ilonini axtarib yurgan paytidagi mahramlarga qilgan murojaatida “*Mard so‘zidan, yo‘lbar izidan burilmaydi*” kabi an‘anaviy dostonlar tiliga xos PB qo‘llanilganligi kuzatildi: “*Tog‘ay aytdi: - Sizlarda bir gap bor. «Mard so‘zidan, yo‘lbars izidan burilmaydi», degan gap bor. O‘zim talab qildim. Hechkim mening bo‘ynimga zavlim solgani yo‘q. So‘zidan qaytmaydigan kambag‘aldan chiqadi, - deb o‘rnidan tura berdi*” (409). Misol sifatida keltirilgan har ikkala matnda dostonidagi epik qahramonlar (Rustam, Tog‘ay)ning mardligi, bir so‘zligi, har qanday xavf-xatardan cho‘chimasligi va eng muhimi, oldiga qo‘yilgan oliyjanob maqsadlarga erishish yo‘lidagi fidoyiliklarining bayon qilishi orqali so‘z zargari dostonlar tiliga xos paremalarni mustaqil

ravishda ijod qilgan. Bunday namunalarni ijro jarayonida o‘rinli, samarali qo‘llay olganligi baxshining yuksak mahoratga ega ekanligidan dalolat bera oladi.

Maqol, matal, aforizm tizimidagi PBlarni semantik xususiyatiga ko‘ra tasnif qilishda, eng avvalo, ulardagi ma‘noning ko‘chma ma‘noga ega bo‘lish – bo‘lmasligi, ya‘ni ma‘nolarning qanday ifodalanishi asos sifatida mezon qilib olinadi. Ana shu xususiyatiga ko‘ra, tahlilga jalb etilgan “Rustamxon” dostonida faol qo‘llanilgan PBlarning ayrim namunalarini o‘rganish aslo foydadan holi emas. Bu o‘rinda faqat ko‘chma ma‘noda qo‘llanilgan PBlarning ayrim namunalarini tahlil qilishga urinib ko‘ramiz. Bunday lisoniy birliklar sintaktik jihatdan gap bo‘laklariga ajratilmaydi. Agarda bordi-yu, ular gap bo‘laklariga ajratilsa, matnda ifodalangan ko‘chma ma‘no butunlay yo‘qoladi, oqibatda ular oddiy gapga – erkin birikmaga aylanib qoladi. Masalan: *“Egilgan bo‘yinni kesmaydi xanjar”* namunasini olaylik.

“Egilgan bo‘yinni kesmaydi xanjar” paremasining *“Egilgan boshni qilich kesmas”*, *“Egilgan bo‘yinni qilich kesmas”* kabi xalq variantlari ham bor (O‘TPL, 229; O‘XM, II, 159). Ta‘kidlanayotgan variantlarning keyingi namunasi Gulxaniyning “Zarbulmasal”ida ham qo‘llanilgan (O‘TPL, 23). *“Egilgan boshni qilich kesmas”* maqolida “kishi mag‘rurlik, takabburlik bilan kekkayib, “aytganim – aytgan, deganim - degan” deb, o‘jarlik qilmasdan sal “pastroqqa tushsa”, ya‘ni o‘zini nechog‘liq kamtar tutsa, shirin so‘zli va xushmuomilali bo‘lsa, birovning aytganini bajarsa, har qanday qahri qattiq insonning ham ko‘nglini o‘ziga jalb qila oladi va har qanday vaziyatda tug‘ilgan xavfli holat yoki hatti-harakatdan eson-omon qutulib oladi”, - degan ma‘juziy ma‘no ifodangan. Bu ma‘no bilan *“Sungan bo‘yinni sug‘urilgan qilich kesmas”* varianti ham yaratilgan va xalq orasida keng tarqalgan (O‘XMIL, 436).

Xullas, Fozil shoirning “Rustamxon” dostonida an‘anaviy dostonlarida qo‘llanilgan va tahlilga jalb etilgan paremalarning xilma-xil variantlardagi namunalari adabiy til doirasida ham, shevalarda ham, kundalik jonli so‘zlashuv nutqida ham faol. So‘z zargarining dostonlari tilida qo‘llanilgan paremalardagi variantlilik masalasida prof. G.Jumanazarova quyidagi mulohazalarni bergan: “Shu o‘rinda ta‘kidlamoqchimizki, xalq baxshisi dostonlarning ijrosi jarayonida qo‘llamoqchi bo‘lgan muayyan paremadagi biror so‘zning o‘rniga o‘shanga o‘xshash boshqa bir so‘z bilan yoki ulardagi grammatik ko‘rsatkichlarni variantlari bilan almashtirish orqali yangi-yangi variantlarini yarata olganligini kuzatdik. Bunday usul orqali paremalarning xilma-xil variantlari tahlilga jalb etilgan dostonlar matnida o‘z-o‘zidan hosil bo‘lgan.

Paremalarning har ikkala namunalari qay tarzda bo‘lishidan qat‘iy nazar, har bir parema dastlab muayyan shaxs tomonidan yaratiladi va muayyan davr mahsuli hisobdanadi. Xalq og‘zaki poetik ijodi namunalarining yaratilishi va ommalashishi qonuniyatlariga ko‘ra, biz nazarda tutayotgan paremalarning har bir namunasi xalq orasida dastlab ommalashadi, davrlar o‘tishi bilan silliqlanadi, so‘ngra sayqal topadi, muayyan barqaror birikma sifatida “quyma” holatga kelib yana xalq orasida qo‘llana boshlaydi. Bunday jarayondan doston kuylovchisi

ham bahramand bo‘lib, “asl holi”da yoki ulardan ijodiy foydalangan holda ijroda qo‘llash mumkin.

G‘oyaviy mazmuni, ma’naviy-axloqiy xulosasiga ko‘ra xilma-xil, rang-barang bo‘lgan APlar uslubiy vazifasi jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatga ega. Ulardagi keng va teran ma’rifiy g‘oyani qisqa, ixcham shakllarda ifodalash har bir insonni nutqqa alohida e’tibor berish va talabchan bo‘lishga o‘rgatadi, to‘g‘ri va mantiqiy fikrlashiga yordam beradi. Eng muhimi, har bir ijodkorning so‘z boyligini orttirishga, uning nutqini o‘tkir va ta’sirli qilishga, unga badiiy jihatdan sayqal berishga xizmat qiladi.

Xulosa tariqasida qisqacha quyidagilarni ta’kidlash lozimki, umuman, kelgusi yillarda o‘zbek xalq dostonlari tilidagi PBlarni to‘plash, ularning leksik-semantik va pragmatik ma’nolarini izohlash, matndagi kontekstual va situativ uslubiy xususiyatlarini tahlil qilib beruvchi qator ilmiy-nazariy tadqiqotlar yaratish, PBlarning har xil variantlarini, sinonim va antonimlarini ko‘rsatuvchi, diaxronik va sinxronik yo‘nalishdagi ma’nolarini izohlab beruvchi maxsus lug‘atlar tuzish, ularni nashr qilish ishlarini amalga oshirish tilshunoslarimiz oldida turgan eng dolzarb vazifalar sanalmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berdiyov X., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1984. – 288 b;
2. O‘rinboev B. O‘zbek xalq maqollarida transformatsiyalash // O‘zbek tilshunosligi masalalari. – Samarqand, 2001, 38-42 b.;
3. Abdurahmonov X. Maqol va matallarda takror komponentlarning qo‘llanishi // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1974. - №3. - B. 60-63;
4. Xalikov A.A. “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonida maqollarning o‘rni // O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 2002. - №4. – 76-77-b.
5. Berdiyov X., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1984. – 22-b.
6. Toshpo‘latov Z.D. Aforizmlarning janr xususiyatlari va badiiyati: NDA – T., 2006. - 10-b.